

CU PRIVIRE LA STELELE FUNERARE DIN DACIA INFERIOR

DE

MARIA ALEXANDRESCU VIANU

Stelele din Dacia Inferior au fost adunate, clasate și comentate încă din anul 1942 de Gr. Florescu¹, iar în anii din urmă au ieșit la lumină, noi stele funerare, a căror stare fragmentară face imposibilă însă folosirea lor într-un studiu al formei și iconografiei acestui fel de monumente². Deci nu documente noi justifică întreprinderea acestui studiu, ci o cunoaștere mai sistematică a materialului funerar din provinciile romane, datorat unei preocupări susținute și pline de roade a istoricilor de artă antică privind arta provincială romană. Studiul stelelor funerare, ca o categorie ce exprimă foarte net curentele artistice și iconografice ale unei regiuni, a făcut deosebit de mari progrese. Sîntem astăzi în măsură să deosebim diversele arii artistice ce împărțeau Imperiul roman, să urmărim circulația motivelor și modelelor, să stabilim ateliere, acolo unde materialul ne-o permite.

Studiul de față își propune deci să deslușească, prin examenul stelelor funerare, locul Daciei Inferior în circuitele artistice ale lumii romane din secolele II—III e.n. Nu vom analiza, deci, decît stelele care ni se par a aduce lămuriri în această chestiune.

Vom folosi pentru clasificarea pe care o prezentăm mai jos aceleași criterii cu care am operat asupra materialului din Moesia Inferior³, dînd în paranteză numărul grupei din acea clasificare și ușurînd în felul acesta posibilitatea unei corelări a materialului celor două provincii.

A Stele cu fronton triunghiular liber și profilat, cu acrotere libere și cu un singur cîmp (grupa a II-a).

1. Stela lui Ael(ius) Vale(n)s descoperită la Jieni, lingă Rusănești, azi la MNA. L, 63, fig. 1.

CIL, III, 6 281 (= 8 040); Gr. Tocilescu, *Momente eplgrafice și sculpturale*, p. 301, nr. 35; Florescu, nr. 11, fig. 3.

¹ Gr. Florescu, *I, monumenti funerari romani della Dacia Inferior*, București, 1942 (citat în continuare: Florescu).

² Noile fragmente descoperite sînt inserate în corpusul inscripțiilor din Dacia Inferior întocmit de Gr. Florescu, revăzut și adus la zi de C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei Romane, II, Oltenia și Muntenia*. În curs de publicare. Mulțumim pe această cale lui C. Petolescu de a ne fi permis să consultăm această lucrare. De asemenea îl aducem toate mulțumirile noastre pentru fotografiile pe care ni le-a pus la dispoziție.

³ M. Alexandrescu Vianu, *Dacia, N.S.*, 17, 1975, p. 217—241.

2. Stela lui Aelius Germanus, descoperită la Romula, azi la MNA, L, 66.

CIL, III, 8 033; AEM, XIV, p. 10; Florescu, nr. 12, fig. 4.

3. Stela lui T(itus) Patulcius Severus descoperită la Rusănești, azi la MNA, L, 24 (fig. 5).

CIL, III, 8 039; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 299; Florescu, nr. 13, fig.

4. Stela lui Aelius Valerianus, descoperită la Romula, la MNA, L, 28, (fig. 6).

CIL, III, 8 034; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 253; Florescu, cat. 14, fig. 6.

Primele două stele din această serie au un pronunțat caracter arhitectonic. Profilul cornișei este puternic conturat, atît pe fața principală a stelei, cît și pe laturi. Timpanul este adincit cu ajutorul unei serii de mături și un rînd de denticoli (stela nr. 1, fig. 1). În centrul timpanului, o rozetă sau un disc (stela nr. 2). În colțurile superioare ale stelei, deasupra unor mici acrotere, sînt reprezentați doi lei, liberi, în „ronde-bosse”, sprijiniți pe labele dinainte. În virful frontonului, un con de pin. Cadrul inscripției este decorat cu un vrej de viță de vie.

Fig. 1. Stela lui Aetelius Valens de la Jieni.

Cea de-a treia stelă (fig. 5) este mai puțin arhitecturizată, păstrîndu-și însă, măcar în intenție, frontonul liber și lei acroteriali. Pe această stelă dispăre cornișa, iar frontonul nu este total eliberat din corpul stelei, păstrîndu-se într-un ultim plan fondul lespezii. Baza rectangulară din virful frontonului, menită a sprijini coronamentul, este cea care explică păstrarea lespezii întregi. Frontonul este integrat în corpul lespezii, pentru a nu se prăbuși sub greutatea coronamentului ce urma să fie așezat pe această bază. Nu vedem deci o deosebire fundamentală între această stelă și primele două, motiv pentru care am inserat-o în aceeași grupă. Același lucru îl putem spune și despre stela nr. 4 la care bazele pe care sînt așezați lei (din care s-au păstrat doar labele) sînt mai înalte, în așa fel încît o parte din fronton este înscris, restul rămînd liber.

Unele precizări cronologice ale acestei grupe sînt oferite de stela nr. 2 în a cărei inscripție este menționat un *decurio municipii*, calitate a dedicantului. Or, pare acum cert atestată ridicarea la rang de *municipiu* a Romulei în a doua jumătate a secolului al II-lea⁴. Este deci probabil că întreaga grupă se așază după această dată, fără a putea aduce însă precizări cronologice mai strînse

⁴ O inscripție de la Sevilla din vremea lui Antoninus Pius menționează Romula ca *cititas*, cf. Gr. Florescu, și C. Petolescu, *op. cit.*

pentru celelalte două piese. Gr. Florescu data primele două stele către jumătatea secolului al II-lea iar cea de-a treia și a patra în secolul al III-lea. Această diferențiere cronologică exprimă ideea autorului că tipul de stelă cu frontonul liber așezat pe o cornișă evoluează trecînd prin formula intermediară a stelei nr. 3 către stela cu fronton triunghiular înscris pe suprafața lespezii, aceasta din urmă apărînd abia în secolul al III-lea. Este greu să admitem o evoluție interioară în cadrul provinciei Dacia Inferior în sensul propus de Gr. Florescu, de vreme ce în regiunile învecinate stela cu fronton triunghiular înscris era cunoscută încă din secolul I. Pe de altă parte, nici un element intern al stelelor nr. 3 sau nr. 4 nu ne conduce către o datare mai tîrzie. Dimpotrivă, șirul de personaje cu numele Aelius din inscripția stelei nr. 4 ar părea să indice pentru această stelă a doua jumătate a secolului al II-lea. Sintem înclinați să socotim că modificarea operată pe stelele nr. 3 și 4 a apărut mai degrabă din lipsă de meșteșug a pietrarilor, puși în fața unor modele greu de executat, ca cele ale stelelor nr. 1 și 2.

Gr. Florescu considera că această grupă de stele pătrunde pe teritoriul Daciei Inferior ca o iradiere a regiunilor sudice, greco-orientale și atribuia rolul de purtător soldaților din *numerus Sutorum Sagittariorum*, alcătuită din sirieni și stabilită la Roma⁵.

H. Gabelmann arăta recent că stelele cu ramă profilată (denumire pe care o dă acestei grupe) își au originea, așa cum remarcă și autorul român, în arta greacă. Dar transformările operate, greu de urmărit de altminteri au creat un tip de stelă răspîndit într-o epocă timpurie (probabil epoca augustee) în Italia de nord⁶. Exemplele din această grupă, așa cum apar ele în Dacia Inferior, cu dimensiunile pe care le au (sînt stele deosebit de mari mergînd pînă la 3 m înălțime), cu lei acroteriali, cu inscripții a căror lungime ocupă aproape întreaga suprafață a stelei, nu mai au nimic comun cu prototipurile grecești și ni se pare exclusă o influență directă în cazul de față a zonelor de cultură greacă. Este fără îndoială o grupă de stele pătrunsă în Dacia din zonele dunărene. Dificultatea care se ivește în situarea acestei grupe nu este de ordin tipologic, ci de ordin cronologic. În secolul I, în Italia de nord există stele înrudite tipologic cu cele de care ne ocupăm. O astfel de stelă este cea a lui Q. Manilius Cordus aflată în lapidarul din Bologna⁷ (fig. 2). Regăsim pe această stelă cornișa (cu un profil mai puțin accentuat decît pe

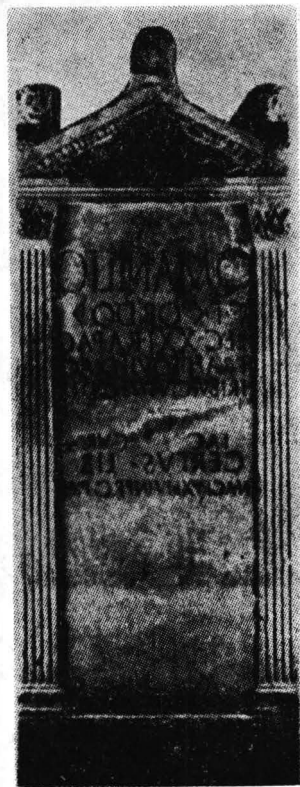

Fig. 2. Stela lui Manilius Cordus de la Bologna.

⁵ Florescu, p. 58.

⁶ H. Gabelmann, *Bonner Jahrb.*, 172, 1972, p. 69—72.

⁷ G. Susini, *Il lapidario greco e romano di Bologna*, Bologna, 1960, cat. 78, pl. 10.

exemplarele din Dacia), denticolii care împodobesc timpanul, leii acroteriali, conul de pin în vârful frontonului și cîmpul inscripției care se desfășoară pe întreaga suprafață a stelei. Piesa de la Bologna are în plus doi frumoși pilaștrii care mărginesc cîmpul inscripției. Dimensiunile stelelor sînt și ele asemănătoare. Stela de la Bologna are înălțimea de 3,35 m. Această stelă a fost datată în primele decenii ale secolului I.G.A. Mansuelli arată că leii acroteriali nu depășesc în Italia primul secol⁸. Modelul stelei de la Bologna îl regăsim pe o stelă de la Savaria, din Pannonia. Este vorba de stela lui Sex(tus) Utti(e)dus⁹ (fig. 3), datată în a doua jumătate a secolului I. O altă stelă, din același loc, pe care modelul poate fi regăsit, deși de o calitate artizanală mult inferioară, este stela lui Tiberius Claudius Primio¹⁰. Avem aci a face cu o pătrundere în Pannonia a modelelor din Italia de nord, fenomen observat pe întreg materialul de la Savaria de către Z. Kádár¹¹. La sudul Dunării, la Novae, o stelă foarte apropiată ca tip de stela nr. 3 se datează prin inscripția între anii 45—69 e.n.¹² (fig. 4).

Fig. 3. Stela lui Sextus Uttiedus de la Savaria.

Fig. 4. Stela lui Publius Farfinias de la Novae.

⁸ G. Mansuelli, *Le stele romane del terriorio Ravennate e del Basso Po*, Ravenna, 1967, p. 83.

⁹ L. Balla, T. P. Buocz, Z. Kádár, A. Mócsy, T. Szentléleky, *Die römischen Steinendkmäler von Savaria*, Budapesta, 1971, cat. 97, fig. 80.

¹⁰ *Ibidem*, ct. 102, fig. 85.

¹¹ *Ibidem*, p. 58—68.

¹² D. Dimitrov, *Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarten*, Sofia, 1942 (citată în continuare: Dimitrov).

Deci în secolul I tipul de stelă cu fronton liber și lei acroteriali pătrunde pînă în regiunile dunărene. Modelul răspîndit în Dacia este o creație locală a secolului al II-lea, pornind de la tipul general răspîndit în secolul I, așa cum ne-o indică vrejul de viță de vie ce decorează cadrul stelei, motiv decorativ introdus în regiunile Dunării de Jos începînd cu secolul al II-lea. Probabil că odată cu instalarea stăpînirii romane la nordul Dunării la începutul secolului al II-lea s-au înființat ateliere de pietrari venite cu modele ce mai circulau la acest început de secol, și pe care apoi le păstrează cu conservatorism de-a lungul întregului secol al II-lea și probabil și în secolul al III-lea. Ni se pare o trăsătură distinctivă a Daciei conservarea unui pronunțat caracter arhitectonic al stelei, caracter ce se pierde în celelalte provincii, unde diversele părți ale stelei devin un pur ornament pe lespede de piatră. Numeroasele coronamente păstrate, ca și scobiturile de asamblare, dovedesc că aproape toate tipurile de stele aveau un coronament care accentua monumentalitatea stelei și caracterul ei arhitectonic.

Cele patru stele ale acestei grupe au fost descoperite de-a lungul Oltului, două dintre ele chiar la Romula, iar celelalte două la Rusănești.

Fig. 5. Stela lui Ti. Patulcius Severus de la Rusănești.

Fig. 6. Stela lui Aelius Valerianus de la Romula.

la o distanță de 40 de km către sud. Sint probabil produsul unor ateliere din Romula, centru de primă importanță în cadrul provinciei Dacia Inferior și centru meșteșugăresc foarte activ.

B. Stele rectangulare, un fronton semicircular, un cîmp al inscripției și uneori un cîmp al soelului, așezat sub cîmpul inscripției (grupa a VII-a).

5. Stela lui Marcus Cassius Herculanus, descoperită la Cioroiu Nou, azi la Muzeul Olteniei, Craiova, fig. 7.

Florescu, nr. 22, fig. 14; D. Tudor, *Oltenia romană*², Sf. 299.

6. Stela lui Antonius Nicanoris, descoperită la Romula, azi la MNA, L, 100.

CIL, III, 8 035; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 285, nr. 29; Florescu, nr. 25, fig. 17.

7. Stela lui Aurelius Gratus, loc de descoperire necunoscut, azi la MNA, L, 62, fig. 8.

CIL, III, 1 626; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 305, nr. 34; Florescu, nr. 24, fig. 16.

8. Stela descoperită la Malovăț, azi la Muzeul „Porțile de Fier”. Al. Bărcăcilă, *Nuoi monumente funerare din Drubeta*, p. 24; Florescu, nr. 28, fig. 18.

9. Stelă funerară descoperită la Drobeta, azi la Muzeul „Porțile de Fier”.

Florescu, nr. 20, fig. 12.

Fig. 7. Stelă de la Cioroiu Nou.

Fig. 8. Stela lui Aurelius Gratus.

10. Stelă funerară fragmentară descoperită la Zăgaia, com. Ghelmeioaia, în împrejurimile Drobetei.

CIL, III, 8 021 ; Al. Bărcăcilă, *Noui monumente funerare din Drobeta*, p. 27 ; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale* p. 289 ; Florescu, nr. 17, fig. 9 ; Luca Bianchi, *Apulum*, 12, 1975, p. 177, fig. 7.

11. Stelă funerară fragmentară descoperită la Drobeta.

Florescu, nr. 18, fig. 10.

Această grupă adună cea mai reprezentativă și mai interesantă serie de stele din Dacia Inferior. Frontonul semicircular ce caracterizează această grupă este un element cunoscut în Moesia Inferior. Cîmpul inscripției este încadrat de un vrej de viță de vie.

Este imposibil de studiat această grupă în Dacia Inferior, fără a stabili legăturile cu Moesia Superior, mai cu seamă cu regiunile vecine din sudul Dunării, unde această grupă este reprezentată de un număr foarte mare de stele, care ne pot lămuri și materialul nostru.

Pentru a obține o imagine mai exactă a modelelor care circulau în Dacia, în raport cu cele de la sudul Dunării, încercînd totodată să stabilim rolul acestora din urmă în difuziunea grupei B, am clasificat materialul descoperit în răsăritul provinciei Moesia Superioară obținînd următoarele tipuri :

1. Stele cu frontul semicircular împodobit cu coroană funerară și cîmpul inscripției :

- Aurelianum Aquae (Zajcar) (prima jumătate a secolului II) ;
- Viminacium (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;
- Ciurmakovci, Dimitrov, cat. 24, fig. 92 (secolul III-lea) ;
- Ciurmakovci, Dimitrov, cat. 25, fig. 93 (secolul al III-lea) ;

2. Stele cu frontonul semicircular, împodobit cu coroană funerară, cîmpul inscripției și cîmpul soclului :

- Ratiaria, Dimitrov, cat. 71, fig. 8 (începutul secolului al II-lea) ;
- Ratiaria, Dimitrov cat. 30, fig. 9 (mijlocul secolului al II-lea) ;
- Novo Selo, Dimitrov, cat. 31, fig. 2 (prima jumătate a secolului al II-lea) ;

- Ratiaria, Dimitrov, cat. 34, fig. 6 (sfîrșitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea) ;

- Drenovec, Dimitrov, cat. 70, fig. 5 (secolul al II-lea) ;
- Ratiaria, Dimitrov, cat. 72, fig. 10 (secolul al III-lea) ;
- Lukovica, Dimitrov, cat. 33, fig. 4 (secolul al III-lea).

3. Stele cu fronton semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi decorat cu coroană sau rozetă, cîmpul inscripției sau cîmpul soclului :

- Dobri Dol, Dimitrov, cat. 39, fig. 16 (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;

- Ratiaria, Dimitrov, cat. 37, fig. 14 (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;

- Ratiaria, *IzvestijaSofia*, 30, 1967, nr. 5, p. 149 (secolul al II-lea) ;

- Dobri Dol, Dimitrov, cat. 38, fig. 15 (sfîrșitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea) ;

4. Stele cu cîmpul reliefului arcuit sprijinit pe pilaștri scunzi, decorat cu portrete bust și cîmpul inscripției :

— Bononia (Vidin), Dimitrov, cat. 80, fig. 27 (sfîrșitul secolului al II-lea) ;

— Rabișa, Dimitrov, cat. 78, fig. 28 (secolul al III-lea) ;

— Grămada, IzvestijaSofia, 30, 1967, nr. 7.

— Manastiriște, Dimitrov, cat. 46, fig. 25 (sfîrșitul secolului al II-lea) ;

— Makreș, Dimitrov, cat. 41, fig. 20 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea) ;

— Makreș, Dimitrov, cat. 40, fig. 22 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea) ;

— Makreș, Dimitrov, cat. 42, fig. 23 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea) ;

— Makreș, Dimitrov, cat. 43, fig. 19.

Tabelul cronologic al materialului prezentat mai sus la care am adăugat piesele provenite din Moesia Inferior, din reg. Novae, este următorul :

Tipul	Proveniența	Datarea	Correspondență Dimitrov
2	Ratiaria	Încep. sec. II	cat. 71, fig. 8
2	Ratiaria	Încep. sec. II	cat. 34, fig. 6
2	Novae	Încep. sec. II	cat. 21, fig. 55
2	Novae	Prima jum. sec. II	cat. 21, fig. 55
3	Labec	Prima jum. sec. II	cat. 26, fig. 17
2	Ratiaria	Mijl. sec. II	cat. 30, fig. 9
2	Ratiaria	Mijl. sec. II	cat. 32, fig. 3
2	Novo Selo	Mijl. sec. II	cat. 31, fig. 2
4	Krivina (Novae)	Mijl. sec. II	cat. 46, fig. 64
2	Ratiaria	Sec. II	cat. 34, fig. 6
4	Manastiriște	Sec. II	cat. 46, fig. 25
2	Nicopolis ad Istrum	Sec. II	cat. 110, fig. 57
2	Drenovec	Sec. II	cat. 70, fig. 5
2	Pavlikeni	Sec. II	cat. 111, fig. 58
3	Ratiaria	A doua jum. sec. II	cat. 37, fig. 14
3	Dobri Dol	A doua jum. sec. II	cat. 39, fig. 18
3	Dobri Dol	Sf. sec. II—Încep. sec. III	cat. 38, fig. 15
2	Novae	Sf. sec. II—Încep. sec. III	cat. 22, fig. 56
4	Bononia	A doua jum. sec. II	cat. 80, fig. 27
4	Belene (Novae)	A doua jum. sec. II	cat. 76, fig. 63
4	Strahilovo (Novae)	A doua jum. sec. II	cat. 75 fig. 65
1	Ciumakovci	Sec. III	cat. 24, fig. 92
1	Ciumakovci	Sec. III	cat. 25, fig. 93
4	Rabișa	Sec. III	cat. 78, fig. 28
4	Makreș	Sf. sec. III—Încep. sec. IV	cat. 41, fig. 20
4	Makreș	Sf. sec. III—Încep. sec. IV	cat. 43, fig. 19
4	Makreș	Sf. sec. III—Încep. sec. IV	cat. 42, fig. 23
4	Makreș	Sf. sec. III—Încep. sec. IV	cat. 40, fig. 22
4	Bononia	Sf. sec. III—Încep. sec. IV	cat. 45, fig. 24

După cum ușor se poate vedea în tabloul cronologic întocmit mai sus, în cadrul acestei grupe, cele mai timpurii exemplare sînt cele care au frontonul decorat cu coroana funerară. Primele stele, de la începutul secolului al II-lea au frontul mai îngust decît lățimea pietrei, în așa fel

încît, între marginile acestuia și cele ale pietrei, pot fi reprezentate diverse figuri simbolice: Attis cu ciunele (Ratiaria) sau lei rampanți (Novae). Stelele de acest tip apar concomitent la Novae și la Ratiaria. Deși stelele timpurii de la Novae sînt fragmentare, lipsite de partea lor inferioară, sîntem înclinați să credem că și ele aveau o structură asemănătoare cu stelele de la Ratiaria, anume sub frontonul circular un cîmp al inscripției și un cîmp al soclului, acesta din urmă nefiind însă dovedit.

Pe la mijlocul secolului al II-lea, frontonul ajunge să ocupe întreaga lățime a pietrei, atît la Novae, cît și la Ratiaria. Legătura dintre atelierelor celor două centre este evidentă, fără a putea spune a cui este prioritatea și dacă există vreuna. O diferențiere a celor două centre se face atunci cînd apare modelul cu frontonul semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi. Să fie oare o amintire tîrzie a stelei cu nișe răspîndită în Germania? Greu de dovedit. Un exemplar timpuriu, din prima jumătate a secolului al II-lea, rămîne izolat, dar anunță acest model ce va cunoaște o mare răspîndire în zona Ratiariei, din a doua jumătate a secolului al II-lea. El este în schimb absent în regiunea Novae, deși atelierelor continuă să lucreze modelul cu fronton semicircular și chiar să inoveze. Astfel, pe la mijlocul secolului al II-lea este introdus în frontonul semicircular portretul bust (Krivina, reg. Novae), mai frecvent în această zonă în a doua jumătate a secolului (Belene și Strahilovo). În zona Ratiariei modelul cu portrete bust întirzie să apară. Datarea stelei de la Manastiriște, pe riul Ogosta, la începutul secolului al II-lea nu ni se pare concludentă, în așa felîncît primul reper și dealtfel izolat rămîne o stelă de la Bononia, de la sfîrșitul secolului al II-lea. Stela de la Manastiriște pare să fie din aceeași vreme sau poate de la începutul secolului al III-lea. Interesant este că pe această stelă apar pentru prima oară portretele bust așezate în frontonul semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi, după modelul răspîndit la Ratiaria. O stelă de la Rabișa din secolul al III-lea precede un important și foarte interesant grup de stele descoperite la Makreș, cu portrete bust în frontonul semicircular, lucrate probabil, așa cum credea. D. Dimitrov¹³, de un atelier de pe lîngă *numeri Dalmatum Divitensium*, cu sediul în această localitate. Aceste stele pot fi datate la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea cu ajutorul inscripțiilor care pomenesc un *exarchus* și un *circitor*, ranguri militare ce apar în secolul al IV-lea, sau cel mai devreme, după părerea lui A. Mócsy¹⁴, în al treilea sfert al secolului al III-lea. Acest tip ale cărui prime exemplare apar în secolul al II-lea și continuă să existe la sfîrșitul secolului al III-lea, dacă nu chiar în secolul al IV-lea, este una dintre cele mai prețioase mărturii ale instalării unei tradiții de atelier și a constanței unor modele pe zone restrînse¹⁵.

În comparație cu bogăția materialului din dreapta Dunării, cel din stînga fluviului, din Dacia Inferior, este mai rar, încît cu greu se pot formula niște concluzii ferme pe baza lui.

Tipul 1, cu fronton semicircular, decorat cu coroană funerară și cu un cîmp al inscripției, fără cîmpul soclului, așa cum este ilustrat de stela nr.

¹³ Dimitrov, p. 65 și urm.

¹⁴ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 109.

¹⁵ Dimitrov, p. 65.

9 de la Drobeta, apare în dreapta Dunării, după cum am văzut deja, la Viminacium și la Aurelianum Aquae încă din secolul al II-lea, iar în secolul al III-lea pe două stele de la Ciurmakovci. Stela de la Drobeta nu ne oferă nici un indiciu de datare. Mai interesantă este stela de la Cioroiu Nou. Un fronton semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi ne trimite imediat către zona Ratiarici. Meduza care decorează frontonul apare într-un singur caz la dreapta Dunării, în aceeași regiune (Dimitrov, cat. 34, fig. 6). Geniile funerare care se sprijină de marginile frontonului amintesc și ele de piatra pomenită mai sus, pe care apare pe același loc Attis cu ciinele. Stela de la Cioroiu Nou (fig. 7) are însă forma tipului 3 și credem că nu este mai timpurie de a doua jumătate a secolului al II-lea, datare propusă și de Gr. Florescu. Decorația stelei de la Cioroiu Nou este completată de reprezentarea unei lupte de animale, temă frecventă în Moesia Superior, așezată aici pe latura superioară a cadrului inscripției, caligrafiată ca un motiv în spirale.

Cele trei stele cu portrete, nr. 6, stela lui Antonius Nicanoris de la Romula, nr. 7, stela lui Aurelius Gratus (fig. 8) și stela nr. 9 descoperită la Drobeta aparțin tipului 4 în formula lui de la Ratiaria, cu frontonul semicircular, sprijinit pe pilaștri scunzi. După cum am văzut, această formulă apare destul de târziu în dreapta Dunării, către sfârșitul secolului al II-lea, într-o epocă în care este larg răspândită, în așa fel încît o găsim și la Singidunum și Naissus. Portretele aparțin și ele modei răspândite la sfârșitul epocii antoniene. În virtutea unui conservatorism provincial de care trebuie totdeauna ținut seama, atunci cînd avem de-a face cu asemenea portrete, stelele acestea ar putea fi datate către sfârșitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea.

Grupei B trebuie să-i adăugăm și două fragmente, nr. 10 (Zăgăvia, lângă Drobeta) și nr. 11 (Drobeta), ce păstrează partea inferioară a unor stele pe care este reprezentat cîmpul soclului.

Fragmentul nr. 10, stela lui Ulcudius, a beneficiat de numeroase interpretări prilejuite de reprezentările din cîmpul soclului. Putem reconstitui trei din elementele reprezentate, fără însă a putea spune ce va fi fost în dreapta cîmpului, astăzi pierdut. Sînt reprezentări simbolice, care însă nu compun o scenă, ci rămîn izolate unele de altele. Dinspre centrul cîmpului către stînga sînt reprezentate : un con de pin (nu ni se pare o cistă, așa cum presupune L. Bianchi¹⁶), o masă de ofrande pe care este așezat un crater, și două grupuri suprapuse reprezentînd fiecare cîte un om luptîndu-se cu un urs. Cel de jos, cu barbă și îmbrăcat cu o tunică, înfige arma în pintecul animalului, ridicat în două labe, cu corpul paralel cu al omului. Grupul de deasupra este mult mai puțin clar. Gr. Florescu vedea ursul cu capul reprezentat în jos, semn că el a fost învins. Luca Bianchi dă o nouă lectură scenei¹⁷. El crede că omul este reprezentat într-o atitudine instabilă, pe cale de-a cădea, deci el cel învins. În ceea ce ne privește, avem impresia că putem vedea un om cărînd în spate ursul cu capul în jos, adică răpus. După cum se vede, imaginea este mult prea deteriorată pentru a fi citită, dar oricum interpretarea scenei propusă de Luca Bianchi este corectă. El respinge legătura stabilită de Gr. Tocilescu și apoi de Gr. Floreeu între această scenă

¹⁶ Luca Bianchi. *Apulum*, 13, 1975, p. 177.

¹⁷ *Ibidem*, p. 178.

și cultul etonian al lui Zalmoxis și arată că este vorba de o scenă de vină-toare eroică, temă atît de răspîndită în simbolistica funerară romană. Schema în sine, arată Luca Bianchi, este binecunoscută și ea circulă în repertoriul figurativ roman¹⁸. Ceea ce ne interesează mai mult în momentul de față este masa de ofrande, pe care o găsim reprezentată pe acest fragment. O masă asemănătoare găsim reprezentată și pe fragmentul nr. 11, provenind, ca și precedentul, de la Drobeta. Alături de masă, o femeie, văzută din față, dar cu picioarele prezentate din profil, făcînd gestul de ofrandă. Avem pe aceste două fragmente de-a face cu scena banchetului funerar, în formula abreviată cunoscută în zonele central europene, redusă deci la o masă de ofrande și două persoane care fac ofrandele, de o parte și de alta a mesei. Acest „banchet panonic” cum a fost el denumit, îl întîlnim cel mai frecvent în zona Aquincum, adus probabil de *legio X* venită aici din zona Rinului la începutul secolului al II-lea¹⁹. De aici, în cursul aceluiași secol, el se răspîndește în provinciile vecine, Noricum, Dacia, Moesia Superior²⁰. Două centre importante în care banchetul panonic apare frecvent sînt Intercissa și Savaria. Pe stelele de aici scena banchetului apare întotdeauna pe un cîmp intermediar, între cîmpul reliefului și al inscripției. Aceeași așezare a scenei banchetului o întîlnim și la grupul de stele de pe valea Drinei²¹. Cunoaștem o singură stelă pe care banchetul funerar este așezat pe cîmpul soclului, așa cum îl întîlnim pe exemplarele de la Drobeta, cea de la Viminacium în Moesia Superior²². Este o stelă din a doua jumătate a secolului al II-lea. Cum cîmpul soclului este un element obișnuit pe stelele din Viminacium, acesta a fost folosit în chip firesc pentru scena banchetului. Nu știm în ce măsură însă scena banchetului funerar a intrat în repertoriul meșterilor de la Viminacium în așa măsură încît aceștia să și poată transmite modelul. Dacă nu acceptăm această ipoteză, rămîne numai alternativa unei penetrații directe a scenei banchetului din Pannonia și așezarea ei pe cîmpul soclului, o soluție locală a atelierelor din Drobeta.

În Dacia Inferior scena banchetului funerar nu pare să fi fost adoptată decît de atelierelor din Drobeta.

Stelele din grupa **B** au pe latura superioară o scobitură în care era fixat un coronament. Ni s-au păstrat unele dintre ele. Cele mai multe reprezintă doi lei adosați, avînd între ei un con de pin sau un geniu funerar²³. Această formulă decorativă apropie și ea stelele din Dacia Inferior de cele din Moesia Superior. Aceste coronamente măreau impresia de monumentalitate.

Ne vom ocupa în continuare de cîteva stele, piese ce nu pot fi încadrate într-o serie, rămînînd însă nu mai puțin utile pentru studiul curentelor artistice din Dacia Inferior :

¹⁸ *Ibidem*, p. 178.

¹⁹ *Ibidem*, p. 157.

²⁰ *Ibidem*, p. 162.

²¹ I. Čremosnik, *JÖAI*, 44, 1959, p. 209 și urm.

²² N. Vulić, *Spomenik*, 71, 1931, p. 311.

²³ Florescu, cat. 32—35.

12. Stela Laudicei Syra, descoperită la Drobeta, azi la Muzeul regional Porțile de Fier.

Al. Bărcăcilă, AO, 12, 1932, 61—62, p. 235—239; Florescu, nr. 19; D. Tudor, *Oltenia Romană*³, SE, 17.

Este o stelă rectangulară, fără nici un fel de element arhitectonic, a cărei suprafață este împărțită în două cîmpuri: al reliefului și al inscripției. În cîmpul reliefului sînt reprezentate: o rozetă înscrisă într-un cerc, o oglindă și o casetă, realizate printr-o simplă linie incizată. Rama stelei este neornamentată. Data stelei ar putea fi mijlocul secolului al II-lea așa cum indică moneda descoperită alături de piatră²⁴.

Acest model de stelă este curent în Moesia Inferior, unde apare într-un număr mare de exemplare, răspîndite pe întreg teritoriul. El este însă absent din Moesia Superior, așa încît am fi poate îndreptățit să admitem o influență a provinciei de la gurile Dunării, dacă nu cumva este creația spontană a vreunui meșter incapabil de a realiza un model mai complicat.

13. Stela lui Sura, descoperită la Răcari, Dolj, azi la Muzeul Olteniei.

Gr. Florescu, *Castrul Roman de la Răcari*, Craiova, 1930, p. 18; Florescu, nr. 16; D. Tudor, *Oltenia Romană*³, SE, 428.

Stelă rectangulară cu fronton triunghiular înscris. Laturile frontonului se sprijină pe pilaștrii scunzi. Acrotore, înscrise, în formă de arc de cerc. Cîmpul inscripției este încadrat de un chenar de vrej de iederă. Gr. Florescu datează inscripția la sfîrșitul secolului al II-lea.

Acest model de stelă, căruia îi este caracteristic frontonul triunghiular sprijinit pe pilaștri scunzi, îl întîlnim în două centre importante din dreapta Dunării, Viminacium și Naissus²⁵, dar nu înainte de sfîrșitul secolului al II-lea sau mai degrabă de secolul al III-lea. De aceea datarea lui Gr. Florescu pare plauzibilă, putînd fi chiar coborîtă în secolul al III-lea²⁶.

Această stelă ne dezvăluie încă o dată legăturile culturale ale Daciei cu Moesia Superior.

14. Stela Iuliei Philumene, descoperită la Drobeta, azi la Muzeul „Porțile de Fier”, inv. L, II, 25.

CIL, III, 6 280 (= 8 020): Florescu, nr. 31; D. Tudor, *Oltenia Romană*² p. 320, fig. 81.

Stelă rectangulară cu suprafața împărțită în două cîmpuri. Cîmpul reliefului cuprinde un medalion a cărui margine formează o coroană din frunze de viță de vie, în care este reprezentat un bust de femeie. În cele două colțuri superioare ale cîmpului, rozete, iar în cele inferioare, frunze de acant. Personajul feminin din medalion poartă așa numita „melonenfrisur”. Cîmpul inscripției este încadrat de un chenar subțire, decorat cu un vrej de viță de vie.

Stele cu medalion funerar sînt frecvente în Dacia Superior: Alba Iulia²⁷, Cluj-Napoca²⁸, Vințu de Jos²⁹, în împrejurimile Mediașului³⁰, deci pe

²⁴ Gr. Florescu, C. Petolescu, *op. cit.*, nr. 60.

²⁵ A. Mócsy, *op. cit.*, p. 97 și p. 149.

²⁶ Florescu, p. 26.

²⁷ Gr. Florescu, ED, 4, 1930, cat. 45, fig. 39.

²⁸ *Ibidem*, cat. 39, fig. 33.

²⁹ *Ibidem*, cat. 35, fig. 29.

³⁰ *Ibidem*, cat. 36, fig. 30.

tot cuprinsul provinciei. Ele au pătruns aici din Pannonia. Stelele cu medalion apar în Pannonia începînd din a doua jumătate a secolului I³¹. Centrele mai importante sînt Aquincum și Savaria.

Este greu de spus dacă stelele cu medalion de la Drobeta reprezintă o penetrație pannonică sau apar ca un reflex al artei din Dacia Superior, provincie vecină. Cum la Drobeta am întîlnit „banchetul pannonic” se poate presupune o legătură directă a acestor centre cu provincia vecină Pannonia.

Vestul Olteniei se organizează ca provincie romană sub directa administrație a Moesiei Superior, în timp ce restul regiunii este condusă de guvernatorul Moesiei Inferior. Legătura administrativă dintre malul drept și cel stîng al Dunării la începutul secolului al II-lea pare să fi marcat puternic cultura regiunii de la nordul Dunării. Pe de altă parte, așezarea geografică a Daciei Inferior face din ea o provincie dunăreană, inclusă implicit în aria de cultură a limesului roman. Am văzut de-a lungul acestor pagini că atît din punct de vedere formal cît și iconografic arta Daciei Inferior formează o unitate culturală cu provincia Moesiei Superior, avînd unele trăsături comune și cu Moesia Inferior.

Am lăsat anume la urmă stela lui Quintus Philippicus (fig. 9) publicată pentru prima oară de Gr. Tocilescu cu mențiunea că ar fi fost descoperită la Sucidava³². Este republicată apoi de Gr. Florescu, nr. 23, fig. 15, și datată la începutul secolului al II-lea. Datarea acestei stela a născut însă controverse. H. van de Weerd³³ și A. Alföldi³⁴ au datat această stelă în secolul al III-lea, epocă în care legiunea V Macedonica, al cărui signifer era Quintus Philippicus, se afla în Dacia. Ritterling³⁵ și G. Forni³⁶ sînt însă de părere că stela nu este mai tîrzie de epoca lui Claudius și a fost adusă de peste Dunăre, de la Oescus, garnizoană a legiunii V Macedonica pînă în vremea războaielor dacice cu o scurtă întrerupere între anii 62 și 71 e.n. O altă ipoteză este

Fig. 9. Stela lui Quintus Philippicus.

³¹ Stela lui P(ublius) Maecius, veteran al legiunii a XV Apolinaris de la Savaria vezi cat. 95.

³² Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 190.

³³ H. van der Weed, *Trois légions...*, p. 98 (apud D. Tudor, *Oltenia Romană* ³, București, 1968, p. 358.).

³⁴ A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürges im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 13.

³⁵ K. Ritterling, RE, XII, col. 1 575.

³⁶ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziani*, Roma, 1953, p. 165.

aceea a lui O. Cuntz³⁷, urmat de B. Gerov³⁸, după care inscripția ar aparține epocii lui Tiberius.

Stela este rectangulară. Un chenar frumos din vrej de acant cu rozete și păsărele încadrează lespeda pe toate laturile. O nișă arcuită în partea superioară și mărginită de doi pilaștri laterali adăposteste imaginea unui personaj în picioare, în poziție frontală, purtând un costum militar, o tunică scurtă și strinsă cu un *cingulum militae*. În mina dreaptă ține un *signum* compus din cinci phalere. Sub nișă este așezat cimpul inscripției. Tipologic stela aparține grupului stelelor cu nișă în formă de scoică din provincia romană Germania³⁹. Legăturile acestui monument cu stelele din această provincie sînt însă mai strînse. Sintem în fața aceluiași model cu cel al stelei lui Annaius de la Mainz⁴⁰. Aceeași poziție a personajului și mai cu seamă aceeași tratare a costumului, în falduri semicirculare ce pornesc de la centură în jos. Este un mod de tratare liniară pe care îl întîlnim aidoma pe grupa de la Mainz. Analogiile sînt prea strînse pentru ca decalajul în timp să fie prea mare, or, grupa de la Mainz se datează în epoca lui Claudius, dată pe care sintem înclinați a o accepta și pentru piesa noastră, cu atît mai mult cu cît indiciile epigrafice nu permit o datare mai tîrzie⁴¹. Această concluzie atrage evident după sine eliminarea provenienței piesei de la Sucidava și restituirea ei centrului de la Oescus.

À PROPOS DES STÈLES FUNÉRAIRES DE LA DACIE INFÉRIEURE

(RÉSUMÉ)

Cette étude est le résultat d'un nouvel examen des stèles funéraires de la Dacie Inférieure, rassemblées par Gr. Florescu dans son ouvrage, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferior*, Bucarest 1942. L'auteur propose un classement morphologique plus rigoureux, qui comprenne presque tous les documents, sauf quelques pièces isolées, étudiées séparément : le groupe A, monuments au fronton triangulaire et aux acrotères libres, ayant un seul champ, celui de l'inscription ; le groupe B, les pièces rectangulaires au fronton demicirculaire, champ de l'inscription et occasionnellement champ du socle.

La chronologie du groupe A a été fixée grâce à la stèle n° 2, datée depuis le milieu du IIes. Les modèles, bien que plus anciens en Italie Septentrionale et dans les Provinces Dnubiennes (Ier s.), se sont conservés en Dacie Inférieure jusqu'à la fin du IIe, sinon même au IIIe s.

³⁷ O. Cuntz, *JÖAI*, 25, 1929, p. 76.

³⁸ B. Gerov, *Acta Ant Hung*, 15, 1967, 1-4, p. 87.

³⁹ H. Gabelmann, *op. cit.*, p. 111 și urm.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 112, fig. 29.

⁴¹ Absența cognomenului, ca și numele celor doi arbitri sînt indicii că inscripția nu poate fi mai tîrzie de epoca lui Claudius.

Le groupe *B* comprend aussi une large zone du Sud du Danube, en Mésie Supérieure. L'auteur en étudie tout l'ensemble, et propose une chronologie interne.

EXPLICATIONS DES FIGURES

- Fig. 1. Jieni. Stèle d'Aelius Valens.
- Fig. 2. Bologna. Stèle de Manilius Cordus.
- Fig. 3. Savaria. Stèle de Sextus Uttledus.
- Fig. 4. Novae. Stèle de Publius Perfinias.
- Fig. 5. Rusănești, Stèle de Ti. Patulcius Severus.
- Fig. 6. Romula. Stèle d'Aelius Valerianus.
- Fig. 7. Cioroiul Nou.
- Fig. 8. Stèle d'Aurelius Gratus.
- Fig. 9. Stèle de Quintus Phillippicus.